

NĚKOLIK ÚVAH NAD ŽIDOVSKÝMI SYMBOLY V EVROPSKÉM VEŘEJNÉM PROSTORU

SÁRA VALACHOVÁ

Abstract: **Thoughts on Jewish Religious Symbols in the European Public Space**

Despite the fact that current debate on the usage of religious symbols in Europe is focused primarily on Muslims and Muslim symbols, other religions including Judaism have been manifesting their faith through the use of religious symbols as well, albeit less apparently. In this contribution, first, the judicature of the European Court of Human Rights related to religious symbols will be explored. Then a brief overview of Jewish religious symbols as expressed by garments will be given. Finally, national legislature and judicature of national courts will be covered in relevant countries, including France and Germany.

Key words: Judaism, religious symbols, headscarfs, headcovering

Klíčová slova: judaismus, náboženské symboly, pokrývky hlavy

V současné době Evropou otřásá debata, která je zaměřena na možnosti jednotlivce veřejně manifestovat svou příslušnost ke své víře. Tato debata je ve svém mediálním pojetí zaměřena téměř výlučně na ty obyvatele Evropské unie, kteří se se hlásí k islámu. Otázky, které si klademe v souvislosti s právem muslimských žen nosit zakrytou hlavu a případně tvář, se ovšem týkají i dalších náboženství přítomných v Evropě. Evropský soud pro lidská práva se opakovaně vyjadřoval nejen k pokrývkám hlavy u muslimských žen, ale i k turbanům sikhských mužů. V obou případech se zde střetávali principy svobody náboženství a možnosti svobodně tuto volbu projevit podle čl. 9 EÚoOLP s principem sekulárního státu, ochranou veřejné bezpečnosti a dalšími principy. Obzvláště případu muslimských žen byla již věnována rozsáhlá odborná literatura. Otázka sikhských turbanů je naopak nejen v Česku poměrně neznámá, snad pro téměř nulovou přítomnost příslušníků tohoto náboženství v České republice. Ve svém příspěvku se budu věnovat dalšímu v Evropě přítomnému náboženství, které sdílí určité aspekty právě s těmito dvěma výše zmíněnými vírami, a to judaismu a židovským náboženským symbolům.

Určité opomíjení židovských náboženských symbolů je dáno především dvěma faktory. Židovská přítomnost v Evropě trvá po celá staletí až tisíciletí, s určitými delšími či kratšími přestávkami v některých zemích, a Židé tak nejsou chápáni jako novodobí přistěhovalci. Židovská populace v Evropě je také mnohem menší než muslimská – podle Pew Research Centre se v roce 2010 pohybovala okolo 1,4 miliónu, což činí

cca 0,2 % evropské populace.¹ Francie je přitom domovem více než 300 000 Židů, ve Velké Británii sídlí necelých 300 000 a v Německu 230 000, ostatní evropské země jsou domovem pouhých několik desítek tisíc Židů a méně.² Muslimské obyvatelstvo oproti tomu zaujímalo 6 % evropského obyvatelstva.³ Dále můžeme debatovat i nad povahou židovských symbolů. Zatímco šátky muslimek jsou často na první pohled rozpoznatelné, kippy židovských mužů nejsou na první pohled tolik výrazné a paruky židovských žen mohou přejít velmi snadno bez povšimnutí.

Štrasburský soud se doposud vyhýbal definici pojmu náboženské vyznání,⁴ což ale není v našem případě nijak na závadu, neboť judaismus je tradičně bez jakýchkoliv pochyb jako náboženské vyznání chápán. Problém s definicemi nicméně nastává v momentě, kdy se snažíme identifikovat, co vlastně přesně judaismus je, tj. jaké aspekty jsou klíčové a tvoří jeho podstatu. Obdobně jako v případě zakrývání vlasů u muslimských žen, i v případě judaismu se objevuje řada aspektů, které ačkoliv pro některé Židy tvoří klíčovou součástí jejich víry, pro jiné nejsou podstatné. Článek 9 Evropské úmluvy hovoří o svobodě projevení náboženského vyznání, nikoliv o svobodě projevení kulturních tradic nebo rodinných zvyklostí. Komise pro lidská práva, i ESLP, jsou obvykle zdrženliví v přiznání určité činnosti status projevu náboženského vyznání. V rozsudku *Arrowsmith*⁵ Komise zdůraznila, že ne každá činnost motivovaná náboženským vyznáním nebo přesvědčením je považovaná za náboženský úkon. Dále, pokud činnost jednotlivce ve skutečnosti nevyjadřuje dané vyznání, nemůže být článkem 9 chráněna.⁶ Aby určitá činnost byla článkem 9 chráněna, musí přímo vyjadřovat dané vyznání.⁷

Tato potřeba přímého spojení mezi určitým aktem a daným náboženstvím, která přesahuje pouhou motivaci, byla ale oslabena v pozdějších rozsudcích ESLP. V případě *Şahin*⁸ soud řekl, že rozhodnutí žadatelky nosit šátek zakrývající její vlasy, mohlo být jak pouze motivováno jejím náboženským vyznáním, tak mohlo být i přímou náboženskou povinností. Pro rozhodnutí soudu je tento rozdíl bez dalšího významu, neboť napadnuté rozhodnutí podle ESLP omezovalo její právo projevat své vyznání. Soud v dalších rozhodnutích věnoval malou pozornost rozdílu mezi náboženskými aktivitami, které jsou motivovány daným náboženstvím nebo ho přímo vyjadřují. Nezabýval se již potřebou legitimizovat dané náboženské aktivity jejich propojením s danou vírou.⁹ Aniž bych v tomto omezeném prostoru zacházela dále do této debaty, můžeme usoudit, že pro

¹ Pew Research Center, 9. února 2015, „The continuing decline of Europe’s Jewish population“, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/02/09/europes-jewish-population/>.

² Pew Research Center, 2. dubna 2015 „Religious Composition by Country, 2010–2050“, <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projection-table/2010/number/all/>.

³ Pew Research Center, 17. listopadu 2011, „5 facts about the Muslim population in Europe“, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/01/15/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>.

⁴ WHISTLER, D. – HILL, D.: *Religious Symbols and the European Convention on Human Rights. Law and Justice*, 2013, č. 171, s. 52–69.

⁵ *Arrowsmith v UK* [1978] ECHR 7, (1981) 3 EHRR 218. (App no 7050/75, 12 October 1978.)

⁶ *Arrowsmith v UK* [1978] ECHR 7, (1981) 3 EHRR 218. (App no 7050/75, 12 October 1978.)

⁷ WHISTLER, D. – HILL, D.: *Religious Symbols and the European Convention on Human Rights*.

⁸ *Şahin* [2004/5] 125 – 6 [71].

⁹ WHISTLER, D. – HILL, D.: *Religious Symbols and the European Convention on Human Rights*.

účely ESLP není podstatné, jestli židovský muž či žena zakrývají svou hlavu z náboženské povinnosti nebo pouze skrze určitou motivaci, kterou jim jejich vyznání poskytlo.

V případě, že odhlédneme od problematiky skutečného náboženského příkázání a pouhé motivace náboženským vyznáním, zjistíme, že pro řadu Židů je podstatnou součástí jejich víry dodržování určitých pravidel v oblasti oblékání, které se projevují ve veřejném prostoru. V případě mužů jde o tzv. kippu neboli jarmulku. Jedná se o pokrývku hlavy, která zakrývá pouze temeno. Nošení kippy je založeno na traktátu Šabat Talmudu, ve kterém se píše o respektu a bázni před Bohem. V případě halachy, židovského náboženského práva, se najdou mezi učenci rozdíly ve vyžadování zakrývání hlavy. Zatímco středověký učenec Maimonides považoval nošení kippy za nutné pouze při modlitbě a jinak se jedná o pouhý zvyk. Rabín Josef Karo, který sepsal významný komentář židovského práva Šulchan Aruch (1563), považoval nošení kippy za povinnost židovského muže bez ohledu na jeho aktuální činnost. Bývalý Sefardský Vrchní rabín Izraele, Ovadia Josef, považoval nošení kippy za znak příslušnosti k náboženské komunitě a vyžadoval tedy její neustále nošení. Debata, zda se jedná o náboženskou povinnost, či pouze o zvyk, neustává ani v současnosti a můžeme najít celé spektrum názorů a praktik. I ti, kteří běžně kippu nenosí, jí zpravidla nasazují při návštěvě synagogy, při slavení náboženských svátků nebo při jiných příležitostech, které se zpravidla odehrávají mimo veřejný prostor. Nošení kippy jako náboženského symbolu ve veřejném prostoru se tak týká pouze části židovské populace v Evropě.

Rozdíl, který můžeme identifikovat mezi zakrýváním vlasů muslimskými ženami a nošením kippy židovskými muži je založen na starším přístupu ESLP, který rozlišoval mezi přímým projevem náboženství a pouhou motivací, viz případ Arrowsmith. Zatímco u muslimských šátků Soud vyslovil názor, že se může jednat o oba případy (Sahin), u židovské kippy by se jednalo pravděpodobně o jednoznačnější názor, neboť pokrývání hlavy vychází přímo z Talmudu. Zatímco nošení kippy se dá chápat jako přímý náboženský požadavek, nošení šátku je spíše charakterizováno jako společenský požadavek motivovaný náboženstvím. Vzhledem k pozdějším rozhodnutím ovšem přestává toto rozlišení ovlivňovat rozhodování soudu a je tedy bez dalšího významu.

Situace v případě židovských žen je obdobná situaci muslimek, přestože se ve svém projevu jedná o mnohem nenápadnější náboženský symbol. Židovské ženy, které svým vyznáním spadají do tzv. konzervativního a ortodoxního judaismu, dodržují zásady vyžadující určité standardy v oblékání. Jedná se o zakrytí klíčních kostí, loktů a kolen a v případě vdaných žen o zakrytí vlasů. Požadavek, aby vdané ženy nosily zakryté vlasy, vychází z Talmudu, z traktátu Ktuvot. I zde můžeme nalézt mnoho podob dodržování těchto pravidel s ohledem na vlastní přesvědčení i kulturní zvyklosti rodiny a společnosti. Vdané ženy zakrývají na veřejnosti své vlasy z důvodů cudnosti, aby sdělily okolnímu světu, že jsou nedostupné. Zatímco u muslimek se ale způsob zakrývání vlasů, byť důvody a časové požadavky jsou jiné, manifestuje pro Evropany výrazně odlišným šátkem, židovky volí převážně způsoby, které nejsou na první pohled zjevné. Může se jednat o baret či čepici, kterou mnoho žen nosí běžně v zimním období, o volně uvázaný šátek či širší čelenku, která nezakrývá všechny vlasy, nebo ve své nejortodoxnější podobě o paruku, kterou některé židovské ženy, převážně ze skupiny Chasidů, nasazují na zcela vyholenou hlavu. Ve svém důsledku je tato metoda nejméně

rozpoznatelná, neboť na rozdíl od muslimek, zcela splývá se vzhledem běžné evropské křesťanské či ateistické ženy. Otázku, kolik žen v Evropě tato pravidla dodržuje, je velmi těžké odpovědět. Přestože podle odhadů žije ve Velké Británii několik desítek tisíc židů a ve Francii přibližně 20 tisíc,¹⁰ kteří se identifikují jako haredi (ultra-ortodoxní), jiná čísla nemáme k dispozici a nelze tedy bez dalšího posoudit, kolik židovských evropských žen si zakrývá tímto způsobem na veřejnosti hlavu.

Na první pohled by se mohlo zdát, že židovští muži zakrývají své hlavy obdobně jako sikhové a židovské ženy obdobně jako některé muslimky. Přesto ale najdeme jen málo případů, ve kterých by ESLP byl nucen rozhodovat o přípustnosti omezení nosit pokrývky vlasy jako projevu náboženského vyznání a i v případě národní legislativy bylo mezi těmito vírami nalezeno určité odlišení.

Otázka nošení kippy se objevila například v případě Německa. Jsou to jednotlivé spolkové země, které mají ve své pravomoci upravit nošení náboženských symbolů ve školách. Následující země přijali takovou legislativu: Baden-Württembersko, Bavorsko, Berlín, Brémy, Hesensko, Dolní Sasko, Severní Porýní-Vestfálsko a Sársko. Berlín a Hesensko přijali navíc i legislativu upravující zákaz nošení náboženských symbolů mezi státními úředníky.¹¹ V roce 2004 byl v Bádensku-Württembersku přijat zákon, který zakazoval učitelům vykovávat projevy politického, náboženského, ideologického nebo podobného smýšlení. Avšak projev křesťanství nebo západních vzdělávacích a kulturních hodnot a tradic byl považován jako neodporující tomuto zákonu.¹² Human Rights Watch zjistila, že na spolkovém ministerstvu školství, mládeže a sportu potvrdili, že křesťanské symboly a ošacení byly ze zákazu vyjmuty a že se tato výjimka vztahuje na oděv jeptišek, na křížek a na židovskou kippu.¹³ Obdobně v Severním Porýní-Vestfálsku zákonodárci při navrhování zákonů usoudili, že učitelé mohou konat v souladu s křesťansko-západní a evropskou tradicí, aniž by tím porušili požadavek neutrality. Oděv jeptišky nebo židovská kippa tak jsou v této spolkové zemi povoleny.¹⁴ V roce 2007 nicméně správní soud v Düsseldorfu rozhodl, že výjimka pro křesťanské a židovské symboly neplatí s výjimkou jeptišek vyučujících na státních školách, neboť takové případy jsou velmi ojedinělé. Soudy v této spolkové zemi posuzují zákaz zakrývání hlavy učitelů ve školách velmi přísně – neumožňují, aby ženy nosily takovou pokrývku vlasů, která nebude mít význam náboženského symbolu a přece ženám umožní splnit jejich náboženskou povinnost. Žena tedy nemůže nahradit obecně známý muslimský šátek např. zimní čepicí, která na první pohled nemá žádný symbolický význam.¹⁵ V případě

¹⁰ GRAHAM, D. – VULKAN, D. „Synagogue Membership in the United Kingdom in 2010.“ Institute for Jewish Policy Research & Board of Deputies. 2010.

¹¹ Human Rights Watch, „Discrimination in the Name of Neutrality“, únor 2009, http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/germany0209_webwcover.pdf.

¹² MANCINI, S. – ROSENFELD, M.: Unveiling the limits of tolerance: comparing the treatment of majority and minority religious symbols in the public sphere. In ZUCCA, L. – UNGUREANU, C. (eds.): *Law, State and Religion in the New Europe*. Cambridge, 2012, s. 172.

¹³ Human Rights Watch, „Discrimination in the Name of Neutrality“, únor 2009, http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/germany0209_webwcover.pdf.

¹⁴ MANCINI, S. – ROSENFELD, M.: Unveiling the limits of tolerance: comparing the treatment of majority and minority religious symbols in the public sphere. In ZUCCA, L. – UNGUREANU, C. (eds.): *Law, State and Religion in the New Europe*. Cambridge, 2012, s. 173.

¹⁵ Human Rights Watch, „Discrimination in the Name of Neutrality“, únor 2009, http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/germany0209_webwcover.pdf.

židovské ženy-učitelky zakrývající si hlavu můžeme tedy usuzovat, že by soud rozhodl obdobně – přestože její pokrývka hlavy nenese v naší společnosti žádný symbolický význam, nesměla by jí při vyučování nosit. Obecně připouští výjimky pro křesťanské a západní kulturní tradice tyto spolkové země: Baden-Württemberg, Bavaria, Hesse, North Rhine-Westphalia, a Saarland.¹⁶ Například v Hamburku nebyl podle HRW jediný učitel, který by nosil kippu.¹⁷

Dalším příkladem může být Francie, která v roce 2004 představila zákon pod jménem *loi no 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics*, který zakázal projevy náboženských symbolů ve školách. V návaznosti na tento zákon vydal ministr školství výnos,¹⁸ který měl objasnit cíle přijatého zákona. Dle tohoto dokumentu jsou zakázány takové symboly, podle kterých je jejich nositel okamžitě rozpoznán jako příslušník určitého náboženského vyznání, jako jsou například muslimský šátek v jakékoliv podobě, kippa nebo křížek neobvykle velkých rozměrů.¹⁹ Přestože v návaznosti na přijetí tohoto zákona bylo v médiích zaznamenáno několik případů mladých muslimek a sikhů, kteří protestovali proti tomuto nařízení a přišli do školy ve svých pokrývkách hlavy, ze strany židovské menšiny nebyl takový případ zaznamenán.²⁰ Tento zákon podpořil i ESLP v rozsudcích Dogru v. Francie, Kervanci v. Francie²¹ a dalších (Aktas v. France, Bayrak v. France, Gamaleddyn v. France, Ghazal v. France, J. Singh v. France and R. Singh v. France), Výbor Spojených národů pro lidská práva ale naopak daný zákon odsoudil v případě sikhského žáka, který do školy nosil tzv. *keski* (pokrývku hlavy, která u sikhů nahrazuje turban) a byl kvůli tomu nucen opustit školu. Výbor usoudil, že se v tomto případě jedná o porušení Mezinárodního paktu o občanských a politických právech, čl. 18, který zakotvuje svobodu náboženství.²² Srovnávání mezi židovskou kippou a sikhským turbanem, či keski, nicméně pokulhává na povaze této praxe. Zatímco pro sikhy je to neoddělitelná součást jejich víry, přímo vtělená do její podstaty, pro Židy je to, obdobně jako u muslimek, otázka osobní volby a zvyku, byť s ohledem na svou víru.

Co se týče židovských žen, tak by, dle zdůvodnění tohoto zákona, zakrývání hlavy židovskými ženami pomocí běžných pokrývek hlavy nebo paruk nebylo nutně proble-

¹⁶ Human Rights Watch, „Discrimination in the Name of Neutrality“, únor 2009, http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/germany0209_webwcover.pdf, s. 27.

¹⁷ Human Rights Watch, „Discrimination in the Name of Neutrality“, únor 2009, http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/germany0209_webwcover.pdf.

¹⁸ Circulaire Nr. 2004-084 z 18. května 2004, Journal Officiel de la Republique Francaise [JO][Oficiální sbírka zákonů], 22. května 2004.

¹⁹ MANCINI, S., – ROSENFELD, M.: Unveiling the limits of tolerance: comparing the treatment of majority and minority religious symbols in the public sphere. In ZUCCA, L. – UNGUREANU, C. (eds.): *Law, State and Religion in the New Europe*. Cambridge, 2012, s. 175.

²⁰ Le Monde, „Les signes religieux ostensibles ont pratiquement disparu des écoles“, 29. září 2005, http://www.lemonde.fr/societe/article/2005/09/29/les-signes-religieux-ostensibles-ont-pratiquement-disparu-des-ecoles_694106_3224.html.

²¹ European Court of Human Rights, „Two Chamber judgments in respect of France on wearing the headscarf in school“, 4. prosince 2008. [{„display“:\[„1“\], „dmdocnumber“:\[„843951“\], „itemid“:\[„003-2569490-2781270“\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx#).

²² Human Rights Committee of the United Nations, *Communication No. 1852/2008. Views adopted by the Committee at its 106th session (15 October-2 November 2012)*. <http://unitedsikhs.org/rtt/doc/BikramjitSingh Decision.pdf>.

matické, neboť čepice či paruky nejsou obvykle okamžitě rozpoznatelné jako symbol židovského vyznání. Židovky si navíc zakrývají vlasy až po svatbě, tj. obvykle až poté, co ukončí své vzdělání a nedostávají se tedy do konfliktních situací podobných jako v případě mladých muslimek. Daný zákon také neplatí pro čistě soukromé školy, které nepobírají žádné příspěvky od státu. Na univerzitách žádný obdobný zákon neplatí.

O několik let později byl přijat ve Francii také zákon, který nepřímě mířil proti muslimkám, které si na veřejnosti zakrývaly obličej. Zákon pod jménem *loi n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public*, který byl podpořen v rozsudku SAS v. Francie²³ i ESLP, by se nicméně na židovky nevztahoval, neboť jen velmi malá, až zanedbatelná, skupina židovek si na veřejnosti zakrývá obličej. Tento extrémní výklad je používán pouze sektou nazývanou tzv. Lev Tahor, nebo také populárně židovský Taliban, jejíž ženy se oblékají do oděvu podobného muslimské burce. Tato sekta nicméně nemá své členy v evropských státech. V současnosti se také některé židovské ženy mohou zakrývat v souladu se zvyklostmi oblastí, ve které žijí – tj. v určitých arabských oblastech mohou židovské ženy chodit zakryté obdobně jaké jejich spoluobčané. Ani tento případ nicméně není relevantní ve francouzském případě.

Z pohledu na případy Francie a Německa je zřetelné, že se přístup k židovským symbolům zásadně liší. Zatímco ve Francii se legislativa a soudy snaží o obecnou ochranu principu laicity, který nerozlišuje mezi jednotlivými náboženstvími, byť můžeme diskutovat, jestli je jeho dopad skutečně spravedlivý a nediskriminační. Německé spolkové země naproti tomu na první pohled často chrání principy křesťanské západní kultury, do které bývá judaismus zapřeván.

Velké Británie nepřijala žádnou legislativu, která by omezovala nošení náboženských symbolů. Přesto se k ESLP dostal případ nošení křížků na pracovišti (Eweida v. UK, 2013)²⁴ kdy Soud rozhodl, že zákaz nošení křížku zaměstnavatelem British Airways nebyl správný. Naproti tomu v případě Chaplin v. UK (2013) byl zákaz nošení křížku v nemocnici v souladu s potřebou chránit zdraví a bezpečnost.²⁵ Z těchto případů lze jen těžko usuzovat na způsob, jak by se ESLP zachoval v případě židovských náboženských symbolů.

Na uvedených případech lze ilustrovat, že zatímco národní autority i ESLP musely rozhodovat v řadě případů ohledně nošení náboženských symbolů ve veřejné sféře, v případě židovských symbolů se tak ve větším rozměru doposud nestalo. Důvodem může být jednak relativně malý počet židů v Evropě, tak i povaha jejich náboženských symbolů viditelně projevovaných. Přestože sikhská populace je ještě menší než židovská, sikhští muži bojovali opakovaně za právo nesundávat svůj turban. Lze usuzovat, že v případě židovských mužů tato situace buď nenastala – tj. nebyli vyzváni k odhalení hlavy např. při kontrolách na letišti, anebo neměli problém tomuto požadavku vyhovět. Absenci případů, ve kterých by židé chránili svá práva nosit náboženské

²³ S.A.S. v. Francie, 1. července 2014, stížnost č. 43835/11.

²⁴ European Court of Human Rights, Factsheet – Religious symbols and clothing. Listopad 2015. http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Religious_Symbols_ENG.pdf.

²⁵ LEIGH, I. – HAMBLER, A.: Religious Symbols, Conscience, and the Rights of Others. *Ox. J Law Religion*, 2014, č. 3/1, s. 2–24.

symbols ve veřejném prostoru, můžeme snad dát do souvislosti i se vzrůstajícím strachem Židů před vlnou antisemitismu převážně ve Francii, který může mít za následek i obavu z přílišného upozorňování na své náboženství. V případě Německa se pak i přímo jedná o určitou výjimku, kterou přiznávají některé spolkové země křesťanství a judaismu.

Autor:

Mgr. Sára Valachová,
Právnická fakulta Univerzity Karlovy v Praze,
valachos@prf.cuni.cz